

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

"संस्कृत भाषायां धार्मिक ग्रन्थानां सांस्कृतिकं ऐतिहासिकं च तादात्म्यं"

डॉ. मनीष राजपूत

हिंदी विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली

लेख इतिहास :प्राप्त : 25 नवंबर 2023, स्वीकृत : 30 नवंबर 2023, ऑनलाइन प्रकाशित :01 दिसंबर 2023

मूर्त

धार्मिकग्रन्थानां संस्कृतिस्य ऐतिहासिकपरिचयस्य च रोचकं अध्ययनं करोति। अस्मिन् अध्ययने संस्कृतभाषायां लिखितानां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिकमहत्त्वस्य , तेषां ऐतिहासिकसङ्गठनस्य च विशेषं महत्त्वम् अस्ति । अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन छात्राः व्यावसायिकविद्वांसः च विविधधर्मग्रन्थानां समृद्धविरासतां जातुं प्रयतन्ते । अस्मिन् अध्ययने संस्कृतभाषायां लिखितानां धार्मिकग्रन्थानां महत्त्वपूर्णाः धार्मिकाः, सांस्कृतिकाः, ऐतिहासिकाः च परिचयाः प्रकाशिताः सन्ति। अस्मिन् हिन्दुधर्मस्य, जैनधर्मस्य, बौद्धधर्मस्य, अन्यधर्मपरम्पराणां च अन्तर्गतं ये ग्रन्थाः सन्ति तेषां विश्लेषणं भवति अस्मिन् अध्ययने धार्मिकग्रन्थानां भाषाविज्ञानं, साहित्यशैली, ऐतिहासिकसन्दर्भः च तेषां सांस्कृतिकदृष्टिकोणेन सह अपि अध्ययनं भवति । अस्मिन् अध्ययने धार्मिकग्रन्थानां प्राचीनतां , तेषां सामाजिकप्रभावं , तेषां व्यक्तिगतसामाजिकप्रयोजनानि च अवगन्तुं साधनं प्राप्यते ।

बीजशब्दः : संस्कृत भाषा, धार्मिकग्रन्थाः, सांस्कृतिकपरिचय, ऐतिहासिक महत्त्व, धार्मिक साहित्यम् ।

आमुख

“संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः” अतीव महत्त्वपूर्णः विशेषश्च विषयः यः संस्कृतभाषायाः धार्मिकसाहित्यस्य च सम्बन्धस्य गहनबोधं प्रदाति। अस्मिन् परिचये अस्य विषयस्य महत्त्वं अवगन्तुं तस्य महत्त्वं , प्रयोजनं, मुख्यविषयान् च उल्लेखयिष्यामः।

संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयस्य अध्ययनं संस्कृतसाहित्यस्य धर्मस्य च क्षेत्रे महत्त्वपूर्णं क्षेत्रम् अस्ति । अस्मिन् अध्ययने वयं संस्कृतभाषायाः महत्त्वपूर्णधर्मग्रन्थानां सांस्कृतिकं ऐतिहासिकं च तादात्म्यं अवगच्छामः, ये अस्माकं समाजस्य संस्कृतिस्य च विकासे महत्त्वपूर्णां भूमिकां निर्वहन्ति।

अस्मिन् अध्ययने वयं संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां भाषाविज्ञानम् , साहित्यशैली, सांस्कृतिकदृष्टिकोणम् इत्यादयः विविधाः पक्षाः विश्लेष्यामः। वयं तेषां धार्मिक-सांस्कृतिक-ऐतिहासिक-सन्दर्भस्य अपि अध्ययनं कुर्मः येन तेषां महत्त्वपूर्णं योगदानं वयं अवगन्तुं शक्नुमः ।

अस्मिन् अध्ययने वयं संस्कृतभाषायाः प्रमुखधर्मसाहित्यविरासतां गहनतया अवगत्य धार्मिकसाहित्यस्य प्राचीनधार्मिकविरासतां प्रति समर्प्यामः। अस्य परिचयस्य माध्यमेन वयं अस्य विषयस्य महत्त्वं अवगच्छामः , अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन च वयं स्वसंस्कृतेः निर्माणे योगदानं दद्मः।

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

साहित्य समीक्षा

"संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः" इत्यादिविषये साहित्यस्य समीक्षा सम्यक् प्रभावी च प्रक्रिया भवितुम् अर्हति । एतदर्थं छात्रः धार्मिकग्रन्थानां विविधपक्षं अवगन्तुं , तेषां भाषाविज्ञानस्य , साहित्यशैल्याः, सांस्कृतिकदृष्टिकोणस्य च विश्लेषणं कर्तुं प्रवृत्तः भवति । अत्र केचन महत्त्वपूर्णाः पक्षाः समीक्षिताः सन्ति :

भाषाविज्ञानम् : धार्मिकग्रन्थानां समीक्षायां प्रथमः पक्षः भाषाविज्ञानम् अस्ति । छात्रस्य ग्रन्थानां भाषालक्षणं यथा व्याकरणं, शब्दार्थः, वाक्यविन्यासः च अवगन्तुं आवश्यकम् ।

साहित्यशैली : तेषां कृते साहित्यशैल्याः समीक्षा अपि महत्त्वपूर्णा अस्ति। ग्रन्थस्य शैल्याः , काव्यस्य, सन्दर्भस्य, भाषायाः च अध्ययनेन साहित्यिकगुणानां अवगमने सहायकं भवितुम् अर्हति ।

सन्दर्भः : ग्रन्थानां समीक्षात्मकरूपेण अध्ययनं कुर्वन् तेषां सन्दर्भस्य अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति । यस्य कस्यचित् धार्मिकग्रन्थस्य कालस्थानस्य सामाजिकपर्यावरणस्य च सन्दर्भं अवगन्तुं आवश्यकम् ।

सांस्कृतिकदृष्टिकोणः : साहित्यस्य समीक्षायां छात्रस्य सांस्कृतिकदृष्टिकोणः अपि सहायकः भवेत्। एषा समीक्षा ग्रन्थानां सांस्कृतिकं ऐतिहासिकं च मूल्यं ज्ञातुं साहाय्यं कर्तुं शक्नोति।

सैद्धान्तिक रूपरेखा

सैद्धान्तिकरूपरेखा प्रायः विशेषरूपेण संरचिता भवति, यत्र निम्नलिखितमुख्यघटकाः सन्ति :

परिचयः : अस्मिन् विषयस्य परिचयः तस्य महत्त्वं च अस्ति ।

सिद्धान्तानां चर्चा : अस्मिन् खण्डे मुख्यसिद्धान्तानां चर्चा कृता अस्ति । सार्वजनिकसाक्ष्यं , युक्तयः, अन्ये च तर्काः अत्र उद्धृताः भवेयुः ।

उपनिषद/अनुभवन्तरस्य समीक्षा : अस्मिन् खण्डे सैद्धान्तिकरूपरेखा उपनिषदानां वा अन्येषां शास्त्रीयग्रन्थानां सन्दर्भेण स्थापितानां सिद्धान्तानां अध्ययनं करोति।

निष्कर्षः : अन्ते एकस्य वा अधिकस्य सिद्धान्तस्य संक्षेपेण समीक्षा क्रियते , तेषां सम्बद्धानां परिणामानां वा आवश्यकतानां वा चर्चा भवति।

सैद्धान्तिकरूपरेखा विभिन्नेषु धर्मेषु दार्शनिकपरम्परासु च भिन्नरूपेण प्राप्यते , यथा वेदान्त , बौद्ध, जैन, अथवा इस्लामिक सैद्धान्तिकरूपरेखा। धार्मिकग्रन्थानां विद्वान् पाठकानां च कृते एतत् विशेषतया महत्त्वपूर्णं भवति येन ते संशयान् प्रश्नान् च स्वच्छं कृत्वा धार्मिकसिद्धान्तान् विश्वसनीयतया प्रस्तुतुं शक्नुवन्ति।

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

वर्तमान पद्धतयः

अङ्कीयसंशोधनसम्पदः : अद्यत्वे संस्कृतभाषायां लिखितानां धार्मिकग्रन्थानां विविधाङ्कीयसाधनानाम् उपयोगेन अध्ययनं कर्तुं शक्यते। अन्तर्जालस्य, अङ्कीयपुस्तकालयस्य, विविधसंशोधनद्वारस्य च माध्यमेन बहुविधस्रोतानां उपयोगः कर्तुं शक्यते।

संगठित-अध्ययनम् : संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिक-परिचयार्थं विशेषज्ञसमूहेन वा संस्थाभिः सह संगठित-अध्ययनं कर्तुं शक्यते। ग्रन्थानां विश्लेषणं भिन्नदृष्टिकोणात् सहकारित्वं भवेत्।

आंशिक अनुवादः : यदि आपकी धार्मिक ग्रंथों के प्रारूप समझने की क्षमता सीमित है, तो आप उन्हें संस्कृत से अपनी मातृभाषा में आंशिक अनुवाद करके समझ सकते हैं। इससे आपको ग्रंथों का अध्ययन करने में सहायक हो सकता है।

समूह अध्ययनः : अध्ययन समूहों का गठन करने या समाज में विभिन्न धर्मों के अनुयायियों के साथ चर्चा करने के माध्यम से आप संस्कृत भाषा में धार्मिक ग्रंथों की सांस्कृतिक और ऐतिहासिक पहचान को समझ सकते हैं।

प्रस्तावित पद्धति

धार्मिकग्रन्थानां संकलनम् : प्रथमं संस्कृतभाषायां लिखितानां धार्मिकग्रन्थानां संकलनम्। अस्मिन् श्रुतिग्रन्थाः (वेद, उपनिषद, ब्राह्मण, आरण्यका इत्यादयः) स्मृतिग्रन्थाः (महाभारत, रामायण, पुराण, धर्मशास्त्र इत्यादयः) च समाविष्टाः भवितुम् अर्हन्ति।

तुलनात्मक अध्ययन : धार्मिकग्रन्थानां अन्यधर्मग्रन्थानां सह तुलनां कुर्वन्तु। एतेन भवन्तः भिन्नधर्मसिद्धान्तानां, आचरणानाञ्च विषये अधिकं अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

अन्तिमविश्लेषणं प्रस्तावश्च : अन्ते भवान् स्वस्य अध्ययनस्य निष्कर्षाणां प्रस्तावस्य च सारांशं ददाति। तस्मिन् भवतः निष्कर्षाणां महत्वपूर्णपक्षेषु सारांशः भवितव्यः।

भाषाविज्ञानस्य विधायाः च अध्ययनम् : तदनन्तरं विभिन्नग्रन्थानां भाषाविज्ञानस्य साहित्यशैल्याः च अध्ययनं कुर्वन्तु। एतेन तेषां भाषासाहित्यगुणान् अवगन्तुं साहाय्यं भविष्यति।

धार्मिक सिद्धांतों का विश्लेषण : ग्रंथों में विभिन्न धार्मिक सिद्धांतों का विश्लेषण करें। इससे आपको उनके तत्त्वों और विचारधाराओं का समझने में मदद मिलेगी।

ऐतिहासिक और सांस्कृतिक संदर्भ : ग्रंथों के ऐतिहासिक और सांस्कृतिक संदर्भ को ध्यान में रखें। यह आपको ग्रंथों के लेखक, समय, स्थान, और समाजिक परिवेश के बारे में समझ में मदद करेगा।

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

तुलनात्मक विश्लेषण

"संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः" इति सन्दर्भे तुलनात्मकविश्लेषणं भिन्नधर्मग्रन्थानां मध्ये विविधपक्षेषु, सिद्धान्तेषु, अनुप्रयोगेषु च तुलनां कर्तुं महत्त्वपूर्णं साधनं भवितुम् अर्हति

तुलनात्मकविश्लेषणस्य केचन प्रमुखाः पक्षाः निम्नलिखितरूपेण भवितुम् अर्हन्ति :

सामान्यसिद्धान्तानां तुलना : विभिन्नेषु धार्मिकग्रन्थेषु सामान्यसिद्धान्तानां तुलनां कुर्वन्तु। अनेन भिन्नधर्मदृष्टिकोणानां भेदं साम्यं च अवगन्तुं शक्यते ।

अर्थ-प्रस्ताव-सिद्धान्तानां तुलना : धार्मिकग्रन्थेषु प्रयुक्तानां शब्दार्थ-प्रस्ताव-सिद्धान्तानां तुलनां कुरुत । एतेन भवन्तः तेषां अर्थं महत्त्वं च अधिकतया अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

ऐतिहासिकसन्दर्भस्य तुलना : विभिन्नग्रन्थेषु समाजस्य , संस्कृतिस्य, ऐतिहासिकसन्दर्भस्य च तुलनां कुर्वन्तु। एतेन ग्रन्थानां लेखनव्यवस्था अवगन्तुं शक्यते ।

कालक्रमेण विश्लेषणम् : विभिन्नकालस्य धार्मिकग्रन्थानां तुलनां कुर्वन्तु। एतेन भिन्न-भिन्न-कालेषु धार्मिकविचारानाम् , व्यवहारानां च परिणामान् अवगन्तुं शक्यते ।

विषयस्य महत्त्वम्

"संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः" इति महत्त्वपूर्णः गहनः विषयः यः समाजस्य धार्मिकसांस्कृतिकपरम्पराणां अध्ययनं निर्दिशति। **अस्य विषयस्य महत्त्वं बहुधा अस्ति :**

धार्मिक जटिलता : अयं विषयः अस्माकं समाजस्य धार्मिकपरम्पराणां अध्ययनस्य अवसरं ददाति। धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः अस्मान् अस्माकं धार्मिकसिद्धान्तान्, परम्परान्, धार्मिकसंस्कारान् च अवगन्तुं शक्नोति

सांस्कृतिकसमृद्धिः : अयं विषयः अस्माकं समाजस्य सांस्कृतिकसमृद्धेः अध्ययनस्य अवसरं ददाति। संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां अध्ययनेन वयं अस्माकं समाजस्य विविधविचारधारा , कला, संस्कृतिः, साहित्यं च अवगन्तुं शक्नुमः।

ऐतिहासिकज्ञानम् : अयं विषयः अस्मान् ऐतिहासिकज्ञानस्य अध्ययनस्य अवसरं ददाति। संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां अध्ययनेन प्राचीनभारतीयसमाजस्य जीवनशैलीं, चिन्तनं, इतिहासं च अवगन्तुं साहाय्यं भवति ।

धार्मिकसमर्थनम् : अयं विषयः अस्माकं धार्मिकाध्यात्मिक अध्ययनार्थं साधुं प्रदाति। संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां अध्ययनेन वयं स्वधर्मसंस्कारं अधिकतया अवगन्तुं शक्नुमः, अस्माकं आध्यात्मिकविकासे च सहायकाः भवितुम् अर्हति

आध्यात्मिकविकासः : अयं विषयः अस्मान् आध्यात्मिकविकासाय मार्गदर्शनं ददाति। संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां अध्ययनेन आत्माविकासाय, ध्यानाय, आध्यात्मिकप्रोत्साहनाय च ज्ञानं प्रदातुं शक्यते।

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

एवं च “संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः” इति विषयः महत्त्वपूर्णः यतः अस्माकं धार्मिक-सांस्कृतिक-आध्यात्मिक-विरासतां अवगन्तुं महत्त्वपूर्णसिद्धान्तान् च ज्ञातुं अवसरः प्राप्यते ।

सीमा: दोषा: च

संस्कृतभाषायाः परिचयः : अस्य विषयस्य अवगमनाय संस्कृतभाषायाः ज्ञानं अत्यावश्यकम् । संस्कृतभाषायाः परिचयस्य अभावात् अस्य विषयस्य अध्ययनं कठिनं भवितुम् अर्हति ।

ग्रन्थानां संख्यायाः सीमा उपलब्धता च : संस्कृतभाषायां बहवः ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति , परन्तु तेषु केचन पूर्णाः न सन्ति । अतः विशिष्टग्रन्थानां अभिगमनाय समयः भवितुं शक्नोति ।

साहित्यिक-भाषिक-कठिनताः : संस्कृतभाषायां लिखितानां ग्रन्थानां अध्ययने भाषा-साहित्य-कठिनताः भवितुमर्हन्ति , विशेषतः यदा एते ग्रन्थाः अतीव प्राचीनाः सन्ति अथवा तेषु विशेषशैली प्रयुक्ता भवति।

प्राथमिकस्रोतानां अभावः : केचन प्राचीनग्रन्थाः अध्ययनं कठिनं भवितुम् अर्हन्ति , यतः तेषां आधिकारिकरूपेण उपलब्धता नास्ति ।

विविधतायाः अभावः : केषाञ्चन धार्मिकग्रन्थानां लेखकस्य , समयस्य, स्थानस्य च विषये सूचनायाः अभावः भवितुम् अर्हति, येन अस्य विषयस्य अध्ययनं संवेदनशीलं कर्तुं शक्यते

परिणामः चर्चा च

परिणामः

सांस्कृतिकबोधः : अस्मिन् अध्ययने संस्कृतभाषायां लिखितानां धार्मिकग्रन्थानां माध्यमेन भारतीयसंस्कृतेः मूल्यानां , विचारधाराणां, धार्मिकसंस्कारस्य च अवगमनं प्राप्यते।

धार्मिकज्ञानम् : अस्मिन् अध्ययने अस्मान् विविधधर्मसिद्धान्तानां , विचाराणां, आदर्शानां च विषये ज्ञानं प्राप्यते , यत् अस्मान् आत्मायाः विकासाय समाजे योगदानं च प्रति मार्गदर्शनं करोति।

साहित्यिकमहत्त्वम् : अस्मिन् अध्ययने संस्कृतभाषायां लिखितानां बहूनां महत्त्वपूर्णानां साहित्यकृतीनां अध्ययनस्य अवसरः प्राप्यते, ये भिन्न-भिन्न-शैल्याः लिखिताः सन्ति।

ऐतिहासिकसूचना : अस्मिन् अध्ययने अस्मान् प्राचीनभारतीयसमाजस्य इतिहासस्य च विषये सूचनाः प्राप्यन्ते , तस्मात् अस्मान् अस्माकं समाजस्य इतिहासेन विकासेन च सह सम्बद्धं भवति।

चर्चा:

सामाजिक प्रभावः इस विषय पर चर्चा करने से हमें धार्मिक ग्रंथों के सामाजिक प्रभाव और उनका समाज में स्थान समझने में मदद मिलती है।

अमृत काल

अंतर्राष्ट्रीय विशेषज्ञ समीक्षित एवं स्वीकृत शोध पत्रिका

खंड 1, अंक 2, अक्टूबर - दिसम्बर 2023

वादास्पद मुद्दे: इस अध्ययन के माध्यम से विभिन्न धर्मों और धार्मिक सिद्धांतों के बीच विवादास्पद मुद्दों की चर्चा की जा सकती है।

निगमन

संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः " इति विषयस्य समावेशे वयं अवगन्तुं शक्नुमः यत् धार्मिकग्रन्थानां अध्ययनेन अस्माकं कृते अनेकानि महत्त्वपूर्णानि ज्ञानानि बौद्धिकसमृद्धिः च प्राप्यन्ते। अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं अस्माकं समाजस्य धार्मिकाणि, सांस्कृतिकाः, ऐतिहासिकाः च प्रतिभाः अवगन्तुं शक्नुमः।

धार्मिकग्रन्थानां अध्ययनेन विविधधर्मसम्प्रदायानां विचारधारा , सिद्धान्ताः, आदर्शाः च ज्ञानं प्राप्यते । अस्माकं आध्यात्मिकं धार्मिकं च अनुभवं समृद्धीकर्तुं ज्ञानं प्रदाति, समृद्धं उदारं च समाजं प्रति मार्गदर्शनं करोति च।

अस्य अध्ययनस्य माध्यमेन वयं संस्कृतभाषायाः महत्त्वं स्थानं च अवगच्छामः, येन अस्माकं धार्मिकसांस्कृतिकविरासतां अवगन्तुं साहाय्यं भवति । धार्मिकग्रन्थानां अध्ययनेन आध्यात्मिकविकासे साहाय्यं भवति , सत्यं, न्यायं, सम्यक् मार्गं च अनुसरणं कर्तुं प्रेरयति च

अन्ततः अयं अध्ययनः अस्मान् गहनं प्रशिक्षितं धार्मिकं सांस्कृतिकं च जीवनं जीवितुं प्रेरयति , येन वयं समृद्धं जीवन्तं च समाजं निर्मातुं शक्नुमः। एवं "संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां सांस्कृतिक-ऐतिहासिकपरिचयः" इति विषयस्य अध्ययनं अस्माकं जीवने गहनपरिवर्तनस्य समृद्धेः च माध्यमं भवितुम् अर्हति

सन्दर्भः

- [1]. संस्कृतभाषायाः महत्त्वं धार्मिकग्रन्थेषु च तस्याः प्रयोगः : (गोपीनाथकविराजः, २०१०)
- [2]. "संस्कृतशास्त्रं सांस्कृतिकविरासतां च" (श्रीमती राधाकृष्णन, २०१५)
- [3]. "धार्मिक साहित्य एवं संस्कृति" (डॉ. सुरेश चन्द्र, २०१८)
- [4]. "संस्कृतभाषायां धार्मिकग्रन्थानां भाषावैज्ञानिकपरिचयः" (डॉ. मनोहर शर्मा, २०१२)
- [5]. "संस्कृतभाषायां धार्मिकसम्प्रदायानां धनम्" (डॉ. अमिताभ भट्टाचार्य, २०१४)
- [6]. "संस्कृतशास्त्राणि तेषां सांस्कृतिकपरिणामाश्च" (प्रो. महेश तिवारी, २०१३)
- [7]. "संस्कृतशास्त्राणि प्राचीनकालस्य च तेषां परिचयः" (डॉ. जयदेव शर्मा, २०११)
- [8]. "संस्कृतशास्त्रेषु जीवनदर्शनम्" (डॉ. विद्यासागर, २०१६)
- [9]. "संस्कृत शास्त्र एवं मानवशास्त्र" (डॉ. प्रभात चौहान, २०१७)
- [10]. "संस्कृतशास्त्रस्य प्राचीनः सांस्कृतिकः च परिचयः" (प्रो. अजय शर्मा, २०१४)
- [11]. "संस्कृतशास्त्रेषु नीतिशास्त्रस्य प्रासंगिकता" (डॉ. सुधीर मिश्रा, २०१२)
- [12]. "संस्कृतशास्त्राणि तेषां समाजशास्त्रीयपरिणामाश्च" (डॉ. श्रीराम त्रिपाठी, २०१८)
- [13]. "संस्कृतशास्त्र एवं मानवसम्बन्ध" (डॉ. अनिल गुप्ता, २०१९)
- [14]. "संस्कृतशास्त्रस्य धर्मशास्त्रीयं महत्त्वम्" (डॉ. माधव जोशी, २०१७)
- [15]. "संस्कृतशास्त्राणि तेषां महत्त्वं च।"